

Rézler Gyula

MUNKÁSSZOCIOGRÁFIÁK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT*

A mai magyar szociológusok érdeklődéssel és némi nosztalgiával tekinthetnek vissza a második világháborút megelőző évtized leíró szociológia irodalmára, amiből a jelenlegi társadalomkutatás gyökerei eredtek. Noha a magyar szociológiának érdemes művelői voltak már a huszadik század első két évtizedében (Braun Róbert, Farkas Gejza, Jászi Oszkár és mások), hatásuk eltűnt abban a szellemi légkörben, amelyet a Horthy-rezsimnek a szociológia iránti ellenszenvre teremtett. A szociológiai kutatás folytonosságának megszakadása miatt a harmincas évek szociográfusainak újból kellett kezdeniük e tudományág alapjainak lerakását, és ezért ők joggal tekinthetők a mai társadalomkutatás előfutárainak. E tanulmánynak az a célja, hogy az iparszociológia hőskorának a szereplőit bemutassa, munkásságukat röviden áttekinthesse és értékelje.

Ez az áttekintés főleg három forrásmunkára támaszkodik. Megjelenésük sorrendjében: Rézler Gyula *Falukutatók és szociográfusok* című kritikai szemle (1943); Gondos Ernő (szerk.) *A valóság vonzásában* című két kötetes antológiai (1963); Litván György (szerk.) *Magyar munkásszociográfia* (1974). Gondos Ernő, mivel főleg ideológiai célokat kívánt szolgálni művével, olyan írásokat is beválogatott, amelyek főként propaganda jellegűek voltak. Ugyanakkor helyet adott néhány szerzőnek, akik az ipari munkások helyzetét módszeres megközelítéssel vizsgálták.

Gondos két kötetes antológiájának az első kötetében jelentette meg a második világháborút megelőző szociográfiákat vagy kvázi-szociográfiákat. Előszavában kijelentette, hogy a „szociográfiát hazánkban olyan írások tették népszerűvé, amelyek tulajdonképpen nem is szociográfiák”. Ezzel okolja meg olyan írások beválogatását, amelyek riportáznak vagy egyenesen propagandának minősülnek. Gondos láthatólag nem értett egyet a *Népszava* egy korábbi számában közölt meghatározással, amely szerint „A szociográfia nem lírai közlés gazdasági és társadalmi helyzetről elirodalmiasított formában, hanem a társadalomtudomány egyik legridegebb, megfigyeléseken alapuló... segédtudománya”. Gondos Gereblyés László és Bálint György írásait „a kommunista agitáció részeként” méltatja. De dicséretére legyen mondván, hogy jelen tanulmány szerzőjének, aki 1963-ban még nem kíváncsi személynek számított Ma-

* A MSZT Gazdaságsszociológiai Szakosztályában 1993. október 28-án tartott előadás magyarított változata.

gyarországon, egyik korábbi szociográfiáját is megjelentette antológiájának első kötetében.

Tudományos kutatói háttérének megfelelően Litván György mellőzte a válogatásból az elsősorban politikai és ideológiai jellegű írásokat, és a művek módszerességét vette tekintetbe. Antológiája a műfaj reprezentatív munkáit foglalja magában. A kötet az 1888 és 1945 közötti korszakra terjed ki. E tanulmány, célkitűzésének megfelelően, csak a két világháború között megjelent szociográfiákat veszi figyelembe. De Litván arra is felhívja a szakma művelőinek a figyelmét, hogy 1920 előtt is számos szociográfiai jellegű írás jelent meg, amelyeket érdemes lenne módszertani szempontból is tanulmányozni.

Litván az antológiájában kiadott tanulmányokat nemcsak azon az alapon válogatta össze, hogy egy bizonyos időkereten belül láttak napvilágot, hanem a módszerességüket is figyelembe vette. Ahogy antológiájának előszavában megjegyzi: „A magyar munkássággal foglalkozó irodalom — amelyet csak bizonyos leegyszerűsítéssel vonhatunk a szociográfia gyűjtőneve alá — értékben és műfajában rendkívül heterogén: a száraz bérstatisztikától a mélyre ható szociológiai elemzésig, a nyomort festő, érzelmős vagy agitatív publicisztikától a magasrendű szépirodalmi ábrázolásig terjed... Gyűjteményünkben, rendeltetésének megfelelően, ennek az irodalomnak csak abból a részéből válogattunk, amely tudományosan, vagy legalábbis bizonyos módszerességgel nyúl a tárgyhöz.”

E két antológia szerkesztőinek válogatási szempontjait figyelembe véve az a következtetés adódik, hogy Litván kötetéből a legtöbb írás felhasználható, ezzel szemben Gondos szemelvényei szűrésre szorultak.

A *falukutatók és szociográfusok* műfaját tekintve alapvetően különbözik a fentebbi két antológiától. Azok szemelvényeket közöltek válogatásuk területéről, ennek pedig az volt a célja, hogy a harmincas évek szociográfusait bemutassa és műveiket kritikailag elemezze.

A továbbiakban az idézett három forrásmunka alapján azokat a tanulmányokat tekintjük át röviden, amelyek hozzájárultak a munkásszociográfia harmincas évekbeli újjáépítéséhez.

Köztudomású, hogy az első világháborút követő 10–15 évben a társadalomkutatás általában, és az ipari viszonyok tanulmányozása különösen, bénult állapotban volt. A hivatalos intézmények, beleértve az egyetemeket, nemcsak ellenszenvvel nézték az ilyen irányú tevékenységeket, de ha módjukban állt, meg is akadályozták. A politikai légkör enyhülésével és a társadalmi problémák iránti érdeklődés megélénkülésével azonban — különösen a harmincas évek közepétől — egyre több elszánt és motivált fiatal vállalkozott a munkaviszonyok különböző szempontú tanulmányozására. A munkásszociográfia hőskora tulajdonképpen mintegy 15 évre szorítkozik. Azokat a tanulmányokat, amelyek meghatározták ennek a másfél évtizednek a jellegét, megjelenésük sorrendjében mutatjuk be.

Zentay Dezső 1931-ben megjelent, háztartási statisztikát alkalmazó tanulmányával vívta ki a helyét a korszak szociográfusai között. Hivatásos statisztikus volt, akit a

Tanácsköztársaságban való szereplése miatt bocsátottak el állásából. 1945-ig, amikor átvette a Statisztikai Hivatal vezetését, az Építőipari Munkások Szakszervezetének statisztikusaként dolgozott. Említt munkájában ötven budapesti munkáscsalád bevételeinek és kiadásainak alapján rajzolta meg ennek a talán reprezentatívnak nem mondható csoportnak a gazdasági helyzetképét. Módszerességéhez nem fér kétség.

Molnár Erik minden ideológiai elkötelezettsége ellenére a munkástársadalom élesszemű és objektív megfigyelőjének bizonyult. A *Korunk* 1933-as évfolyamában álnéven megjelentetett tanulmánya az úgynevezett munkásarisztokráciának (nyomdászok stb.) a munkásmozgalomhoz való viszonyát oknyomozó módszerrel elemzi. Fő témájával összefüggésben az ipari és szakmai kategóriákban fizetett évi átlagos béreket is összehasonlítja és felhívja a figyelmet a köztük mutatkozó szóródásokra.

Egy másik írásban, amelyett a *Gondolat* közölt 1935-ös évfolyamában, a magyar ipari munkáosztály szerkezetében bekövetkezett változásokat érzékelteti statisztikai adatok tükrében. Elsősorban a különböző munkáskategóriák — a nagyipari és kisipari munkások, tanult és tanulatlan munkások, férfi és női munkások — egymáshoz viszonyított számarányában bekövetkezett eltolódásokat mutatja be 1921 és 1933 között. Ezeket a számszerű változásokat a termelőerők fejlődésével magyarázza. Bár marxista tételekből indul ki, a statisztikai adatgyűjtés és az adatok elemzése feltehetően korrekt.

Gerebélyes László ugyancsak beírta nevét a második világháború előtti munkásszociográfia krónikájába. Míg a textilgyári dolgozókról szóló benyomásait irodalmi karcok műfajában írja le, addig az építőiparban dolgozó munkások viszonyait ismertető tanulmányában, amelyet a *Válasz* 1937-es évfolyamában közölt, a szociográfia módszereit alkalmazza. Az építőipar általános helyzetének bemutatása után az egyes szakmák (ács, betonmunkás stb.) munkaviszonyait jellemző statisztikai adatokat elemzi. Tanulmányát az építőipari munkások mozgalmi életének leírásával fejezi be.

Jahn Ferenc 1937-ben megjelent művében, a *Kispest szociográfiájá*-ban a külváros demográfiai képét vázolja fel. Bár az egész város lakosságának társadalmi, gazdasági helyzetét tükröző adatokra támaszkodik, Jahn tanulmánya közvetve a munkásszociográfia műfajához áll közel, mivel Kispest abban az időben elsősorban munkástelepülésnek számított,

Szécsi János a fővárost még a harmincas években körülvevő szükségglakás-telepek lakóinak a helyzetét tette nyilvánossá az *Ország Útja* 1938 decemberi számában. Különböző szempontokból — a családok nagysága, vallása, keresete — vizsgálta meg ennek az amorfi társadalmi csoportnak az összetételét és viszonyait.

Jordánszky Lajos a téglagyári munkásokról szóló leírása — a *Korunk* 1939-es évfolyamában jelent meg — egy téglagyárban felvett mintán alapszik. A gyárban foglalkoztatott 240 munkásnak mintegy a fele szolgáltatott adatokat. Ezek alapján a szerző áttekinti a munkások kor, nem, nemzetiség és bérkategóriák szerinti megoszlását. Az olvasó világos képet kap egy munkáscsoport demográfiai és gazdasági viszonyairól.

Reitzer Béla és Rostás Ilona 1940-ben *Ezer munkás a szabadidejéről* címmel monográfiájukban egy addig elhanyagolt témakört tanulmányoztak a statisztikai mód-

szerek szigorú alkalmazásával. Reitzer nem folytathatta tovább munkáját, mivel a háborúban életét vesztette. Úttörő kezdeményezését a második világháború után Szalay Sándor folytatta nemzetközi viszonylatban is. Mellesleg Reitzer a Szegedi Munkaközösség egyik alapító tagja volt. Míg Erdei Ferenc és Ortutay Gyula a falut és néprajzát tanulmányozták, Reitzert az ipari dolgozók problémái foglalkoztatták.

Földes Ferenc alapvető szociográfiai munkásságával bizonyította be, hogy az ideológiai meggyőződés összeegyeztethető a módszeres kutatással. Eltökélt kommunistaként is képes volt arra, hogy a társadalmi viszonyokat objektíven szemlélje. A *Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon* (1941) című művében a főiskolákat látogató munkás származású fiatalok társadalmi rétegződéséről és anyagi viszonyairól számolt be. Miután a társadalmi felemelkedésnek az egyik alapfeltétele bizonyos kulturális és tanulmányi színvonal elérése, Földes könyve hozzájárult a társadalmi kapillaritás szociológiai problematikájának hazai megvilágításához.

A teljesebb áttekintés érdekében indokolt azoknak a szociográfiai munkáknak a bemutatása is, amelyek a jelen írás szerzőjének nevéhez vagy kezdeményezéséhez fűződnek. A téglagyári és a cukorgyári munkások szociális helyzetét feltáró tanulmányokban, amelyeket *Kelet Népe* közölt 1938-ban és 1939-ben, e szerző kísérletet tett olyan kutatási módszer megfogalmazására, amely felhasználhatónak bizonyult a többi iparágban foglalkoztatott munkáscsoportok helyzetének felmérésére is. Erre akkor nyílt alkalom, amikor 1939-ben egy munkacsoport, amelynek tagjai elsősorban a Teleki Pál által felállított Miniszterelnökség Gazdaságtanulmányi Osztályának munkatársai közül kerültek ki, e szerző kezdeményezésére elhatározták, hogy a munkások helyzetét a fő iparágakban összehasonlító módszerrel fogják felmérni. Ennek az együttműködésnek az eredményei napvilágot láttak a *Magyar gyári munkásság — Szociális helyzetkép* című gyűjteményes kötetben, amelyet a Közgazdasági Társaság az 1940-es könyvnapi adott ki. A kötet egy összefoglaló bevezető fejezetet és tíz monográfikus jellegű írást foglal magában. Mindegyik nagyjából azonos módszerrel vizsgálta meg a gyáripar egy-egy alapvető ágában foglalkoztatott munkások társadalmi, gazdasági és kulturális helyzetét. Az iparágbeli munkások szervezettsége és az akkor működő munkásszervezetek közötti megoszlása is a vizsgálat tárgyát képezte.

A fenti gyűjteményes kötet megírásában részt vevő munkacsoport néhány tagja érdekes és akkor előre nem látható életpályát futott be. *Notel Rudolf* közgazdász, aki a vasipari munkások helyzetéről számolt be, a háború után a Magyar Nemzeti Bank egyik vezető tisztviselője lett. Miután néhány évig Gunnar Myrdal Nobel-díjas svéd közgazdással dolgozott, az Egyesült Nemzetek egyik közgazdasági tanácsadójaként működött Genfben. *Olti Vilmos*, aki a faipari munkásokról írt, hírhedt vérbíróként írta be a nevét az ötvenes évek történetébe. *Hegedüs Dániel*, az autodidakta bőrgyári szakmunkás, később a szakszervezeti mozgalomban játszott szerepet. *Bán Imrét*, aki a szénbányászok helyzetét mérte fel, a nyilasok ölték meg 1944 telén. *Csikós-Nagy Béla* karrierje nem szorul ismertetésre. Jelen írás szerzője akkoriban azt remélte, hogy a szociológia vagy szociálpolitika tanszékről fog majd annak idején visszavonulni.

Ehelyett politikai nyomásra kénytelen volt az országot elhagyni és működését az Egyesült Államokban folytatni.

Visszatérve a negyvenes évek elejére, e szerző a *Magyar gyári munkásság-ban alkalmazott módszert és szerkezetet használta fel a Kammer Textilgyár munkásai helyzetének tanulmányozására egy monográfia keretében, amely 1943-ban jelent meg Egy magyar textilgyár munkástársadalma címen. A tanulmány egyik lényeges vonása a minta nagysága és reprezentatív volta. 1942 nyarán, amikor az adatfelvétel történt, mintegy 1200 munkás dolgozott a gyárban. Közülük 940 munkás válaszolta meg a három oldal terjedelmű kérdőívet. Addig ez volt a legnagyobb méretű minta, amelyre egy munkásszociográfia támaszkodhatott. Ennek az volt az oka, hogy a szerző nemcsak a gyárvezetőségtől kapott teljes szabad kezet, de a szakszervezet támogatását is élvezte. (Nincs szükség itt e tanulmány részletes ismertetésére, miután az érdeklődő megtalálhatja a Statisztikai Könyvtárban vagy a Széchenyi Könyvtárban.) Érdekes, hogy a *Népszabadság* a hetvenes évek közepén egy hat cikkből álló sorozatban összehasonlította az egykori Kammer gyár 1943-beli munkásviszonyait a hetvenes évekre jellemző helyzettel, és az eredeti tanulmány módszerére támaszkodott.*

Az alábbiakban megkíséreljük, hogy a harmincas évek munkásszociográfusait mint sajátos csoportot mutassuk bel. Előzményként részben a szerzőnek a *Szociológia* 1972-es évfolyamában „Magyar város- és üzemszociológia” címen megjelent tanulmányában tett megállapításokra indokolt hivatkozni. A cikk a jelenleginél szélesebb keretek között mozgott, amennyiben mind a városi, mind az üzemi szociográfia területén megjelent írások kritikai elemzését tartalmazta, ez a mostani írás viszont kizárólag a korabeli munkásszociográfiákra szorítkozik. Az utóbbi csoport feltehetőleg mind műfajilag, mind módszertanilag homogénebb.

Ha az első részben bemutatott kilenc szociográfust jelen írás szerzőjével és a *Magyar gyári munkásság* című monográfia megírásában közreműködő munkatársakkal együtt tekintjük, akkor a harmincas évek munkásszociográfiáját 19 író munkásságával reprezentáljuk. E szám jelentősége nagymértékben csökken, ha figyelembe vesszük, hogy ezeknek a kutatóknak a nagy többsége csak egyetlen művel járult hozzá a kor szociográfiai irodalmához.

Ezt a megállapítást az indokolja, hogy jellezzük: nem volt alkalmuk arra, hogy kutatási és adatelemzési módszereiket továbbfejlesszék újabb művekben és ezáltal magasabb szintre emeljék a harmincas évek szociográfiájának tudományos színvonalát.

Az egyik oka annak, hogy a legtöbb munkásszociográfus egy mű megírása után abbahagyta az ilyen irányú tevékenységet, a harmincas évek társadalomkutatásának sajátos körülményeiben rejlik. A két világháború között az összes nyugati és közép-európai államok közül Magyarország volt az egyetlen, ahol intézményes társadalomkutatás nem létezett. Az akkoriban érvényben lévő közpolitika a szociológiát művelő intézményeket nem hogy támogatta volna, de egyenesen meggátolta létrejövetelüket. Ez a tudáspolitikai helyzet nem adott lehetőséget és alkalmat a harmincas évek szociográfusainak arra, hogy kutatásaikat egy tudományos intézmény fizetett munkatársaként teljes időben folytathassák. A 19 munkásszociográfus közül csak néhányan

részesültek olyan formális egyetemi képzésben, amely felkészítette őket a módszeres társadalomkutatásra.

Szociológiai tanszékek, kutatóintézetek hiányában e tudomány művelése néhány lelkes autodidakta amatőrre maradt, akik elindulásukkor vajmi keveset értettek a társadalomkutatás elméletéhez és alkalmazásához. Néhányuk a szociográfiával rokon közgazdasági és statisztikai tudományágakban tevékenykedett és az ott elsajátított módszereket használta fel a szociográfiai kutatásaiban. A többség vagy nem végzett egyetemet, vagy olyan szakmát tanult (orvos, üzletember), amelynek kevés köze volt a társadalomtudományokhoz. Mindnyájukat az jellemezte, hogy szociográfiai tevékenységüket a főfoglalkozásuk után fennmaradt szabidejükben folytatták.

A formális társadalomtudományi képzés hiánya is magyarázza a korabeli szociográfusok módszerességében megmutatkozó fogyatékoságokat, különösen ha módszerüket a mai fejlett kvantitatív és analitikus módszerekhez hasonlítjuk. Ha tekintetbe vesszük mindazokat a körülményeket, amelyek a legtöbb akkori szociográfus munkáját megnehezítették, akkor voltaképpen figyelemre méltó teljesítményként értékelhetjük munkásságukat. Amit elértek, az szinte kizárólag elkötelezettségüknek és a társadalmi problémák iránt érzett felelősségüknek köszönhető.

A munkásszociográfusok részben ideológiától, részben a társadalmi tények megismerésének vágyától vezetve, szembenéztek koruk problémáival és az ipari munkások helyzetét feltárva hozzájárultak e problémák lehetséges megoldásához. Ha műveik módszeressége és színvonala mai szemmel nézve kétségtelenül nagy kívánnivalót maga után, ez nem feledtetheti azt a tényt, hogy úttörő munkásságukkal beírták nevüket a magyar társadalomkutatás történetébe.